

*От Древността до нас
From Antiquity to Nowadays*

ПРИРОДНИ КАТАКЛИЗМИ ПРЕЗ V ХИЛ. ПР. ХР. И ЗАГИВАНЕ НА ПЪРВАТА ЕВРОПЕЙСКА ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Васил Николов

*Национален археологически институт и музей -
Българска академия на науките*

Резюме. Теренните археологически проучвания на селищните могили Караново, Новозагорско, и Провадия-Солницата до Провадия дават възможност за установяване на следи от силни земетресения в двата района в края на първата половина на V хил. пр. Хр. В първия случай събитието е довело до потъване на половината селищна могила със 7–8 см, а във втория – до последователно (с хронологическа разлика 50–80 г.) разрушаване на две каменни укрепителни системи. По-подробно са разгледани причините за загиването на първата европейска цивилизация (вкл. и в днешните български земи) през последната четвърт на V хил. пр. Хр. Със съответна аргументация е представена тезата, че краят на ранноземеделската култура в днешна Североизточна България и в Тракия се дължи на сравнително рязко засушаване на климата, което е довело до напускане на селищните могили и номадизиране на местното население.

Keywords: earthquakes, climate, prehistory

Развитието на обществото през каменно-медната епоха (халколита) в днешните български земи става в контекста на често променяща се природна среда и на екстремни природни събития. Тяхното установяване невинаги е възможно, друг път следите трудно се доказват. И все пак археологическите интердисциплинни проучвания постепенно натрупват информация за тези феномени през древността.

Земетресения в средата на V хил. пр. Хр.

При археологически проучвания на селищната могила Караново в Тракия са констатирани ясни следи от силно земетресение във времето след последната фаза на раннохалколитната култура Караново V – Марица, т.е. около 4500 г. пр. Хр. Трусове са пропукали дебелите тогава над 6–7 м напластявания на селищната могила и са предизвикали потъването на югозападната ѝ половина с около 7–8 см (Nikolov, 2002; Abb. I.1).

Много изразителна информация за две силни земетресения в средата на V хил. пр. Хр. дават проучванията на отбранителната система на тел Провадия-Солницата в днешна Североизточна България (Николов, 2008; Рангелов, 2009).

Първата отбранителна система е построена в началото на средния халколит (култура Хаманджия IV), включва и два големи каменни бастиона с правоъгълна форма и височина поне 3 м, които фланкират Източната ѝ порта. Изградени са от много големи и средно големи необработени камъни. Археологическите проучвания документират природен катаклизъм – в резултат на много силно земетресение бастионите са се срутили в изкопания пред тях отбранителен ров. Трусът е имал посока от север-североизток към юг-югозапад. За това свидетелства голямото количество камъни, включително много големи, които са паднали в рова, отхвърлени диагонално на няколко метра в посока югозапад. Според сеизмолозите трусът е имал магнитуд 7,5–8, който е предизвикал интензитет в района на Провадия-Солницата, превишаващ VII степен. Епицентърът на труса е Шабла-Каварна. Като имам предвид, че това се е случило през периода Хаманджия IV и че животът в селището е продължил пак през същия период, допускам, че земетресението е станало около 4600 г. пр. Хр.

Зад двата съборени бастиона са построени два други, но вече с Г-образна форма. Дебелината на стената на съоръженията, които са построени този път с по-дребни камъни, е около 1,20 м, а височината им – около 3 м. Двата нови бастиона вероятно също не са имали дълъг период на използване. Съборени са при следващо силно земетресение, вероятно към края на среднохалколитния период Хаманджия IV – около 4550 г. пр. Хр. Ударната вълна обаче е дошла от изток или югоизток – стените са съборени навътре, към укреплението.

Животът в селището обаче продължава и през целия късен халколит (4500 – 4200 г. пр. Хр.), когато е построена нова каменна отбранителна система.

Унищожително засушаване през втората половина на V хил. пр. Хр. иномадизиране на населението през финалния халколит (по някои от засегнатите по-надолу аспекти на проблема вж. Todorova, 1998; Parzinger, 1998; Todorova, 2002; Todorova, 2007; Ivanova, 2008; Meyer, 2008).

След земетресенията, но без връзка с тях, започва най-изразителната фаза на климатичния оптимум, което води до драстични промени в къснохалколитната култура на Източните Балкани и до нейното загиване. Появяват се данни за вътрешни въоръжени конфликти през този период, главно към края му, предимно във вътрешността на Източните Балкани, но те далеч не са причина за загиването на блестящата култура. Тези конфликти обаче подсказват напрежение в обществото, породено вероятно от неблагоприятни за земеделското стопанство климатични изменения. В днешна Североизточна България късният халколит в класическия му вид приключва около 4200 г. пр. Хр., а в източните и централните части на Тракия това става може би стотина години по-късно – 4100/4000 г. пр. Хр. Селищните могили са напуснати, прекъсва експлоатацията на медните рудници в районите на Айбунар и Странджа, както и на производствените центрове около Варненските езера, включително

на металургичния и солодобивния. Населението сякаш изчезва – на практика липсват археологически останки на една обширна територия.

През следващия период само в Северна Добруджа и Мунтения се запазват малки кратковременни селища (и може би само едно по-голямо и с продължително обитаване), със сравнително бедната материална култура, която е повлияна както от местните традиции, така и от степната зона на север (култура Черна вода I). От времето на първите няколко столетия след загиването на класическата къснохалколитна култура в днешна Централна и Североизточна България се откриват само единични находки, за някои от които се предполага степен произход. След това в същия регион се появяват малки селища с много бедна материална култура (обозначена като Хотница-Певец), която носи черти от културните зони Черна вода I на изток и Сълкуца IV на запад. На юг от Стара планина животът върху селищните могили угасва по-бавно, но за следващите поне шест столетия до началото на бронзовата епоха (култура Черна вода III) засега не са регистрирани никакви археологически свидетелства от обитаване.

В Централнобалканската зона халколитното общество обаче запазва характеристиките на материалната си култура още четвърт хилядолетие – до около 3800 г. пр. Хр., дори преживява своеобразен разцвет: културният комплекс Криводол-Сълкуца увеличава територията си на югоизток – в западните части на Тракия, производството на едри медни сечива от металургичния център Майданпек в днешна Източна Сърбия достига своеобразен апогей.

От няколко десетилетия се води научна дискусия за причините, довели до такова сравнително бързо загиване на халколитната цивилизация на Източните Балкани.

Първата хипотеза свързва края ѝ с инвазия на степни конни номади. Тази идея с времето се оказва нереална, доказателства за нея няма. Връзки и взаимовлияния между къснохалколитните източнобалкански общества и обществата от степните и полустепните региони на север съществуват, на тях се дължат някои елементи в материалната култура на юг от Дунава, но за унищожителни степни нашествия в края на V хил. пр. Хр. не може и дума да става.

Тогава се появи друго обяснение на катастрофалното изчезване на блестящата източнобалканска цивилизация, около което също се водят дискусии, но то изглежда по-добре аргументирано. Става дума за търсене на причините за загиването на цивилизацията в сравнително бързи и накрая драстични природно-климатични промени. В световната история има много и добре проучени случаи на опустошени огромни територии и загиване на цивилизации по такива причини, така че тази хипотеза трябва да бъде внимателно разглеждана като много реалистична. Никой от изследвачите не отрича климатични промени в източната част на Балканския полуостров през късната праистория, но в хипотезите им датировките на тези промени се разминават с по няколко

столетия, разминават се и становищата им относно характера на природно-климатичните изменения. Инвариантът на хипотезата предполага постепенно покачване на средната годишна температура и свързано с това засушаване на климата на Източните Балкани през втората половина на V хил. пр. Хр., като през последната четвърт на хилядолетието засушаването получава екстремни параметри. Това води до невъзможност за практикуване на земеделие и скотовъдство, което окончателно срива устоите на живота по тогавашния обществен модел (т. нар. комплексно общество). Населението се изтегля към Централните Балкани, които са с планински релеф и поносим климат, и така доживява до бронзовата епоха. И докато в днешна Североизточна България все пак се появяват спорадични групи от север, Тракия напълно обезлюдява за векове. Изследванията по всички аспекти на така скицираната хипотеза продължават, но и сега е вече ясно, че някои нейни елементи трябва да бъдат актуализирани.

Промяната на екологичните условия на Източните Балкани не бива да се разбира като кратък еднопосочен процес, довел до трайно засушаване, а по-скоро като процес на създаване на неблагоприятен климат с чести резки промени в двете посоки, което не позволява изработване на стратегия и нов модел за земеделското производство и скотовъдството.

Но че тенденцията на климатичните промени в последната четвърт на V хил. пр. Хр. е към силно засушаване, показва и прекъсването на солното производство в солодобивния център Провадия-Солницата. При всякакви други неблагоприятни климатични промени експлоатацията на солените извори и солното производство биха продължили, защото солта може да бъде база за търговия с хранителни продукти с други региони, незасегнати така силно от екологичната катастрофа. Но производството ѝ спира в края на култура Варна, т.е. около 4200 г. пр. Хр. Единствената причина в този случай може да бъде пресъхването на солените извори заради екстремно засушаване.

Значителният брой къснохалколитни селища на Източните Балкани означава и адекватно по брой население. Допускането за няколковековно обезлюдяване на Тракия и съседните региони в края на V и през IV хил. пр. Хр. означава изчезване на значителен брой (със сигурност над 100 хиляди!) хора, което е невъзможно. Колкото и бързи да са били климатичните промени, (техният ход всъщност постепенно се е усилвал), преминаването към друг модел на живот и стопанство на тази територия е било все пак възможно и явно е било осъществено.

Има достатъчно основания да се предполага, че при силно засушения климат земеделското население е било принудено да премине към полуномадски начин на живот и към отглеждане изключително на дребни преживни животни – овце и кози, но това население, макар и вероятно намаляващо заради промените природни и стопански условия и начина на живот, все пак е останал

ло в границите на Източните Балкани. Тогава може би окончателно се налага и моделът на ежегодното движение на стадата от север на юг (през есента) и обратно на север (през пролетта) – от Карпатите до Бяло море и обратно към Карпатите, т.нар. трансхуманс.

През вековете е бил пазен споменът за обитаването на селищните могили от предците-земерделци. Когато екологичната среда става отново подходяща за усядане и развитие на земеделие, полуномадите се връщат към обиталищата на своите предци, т.е. върху селищните могили в Тракия, преминавайки преди това през етапа на първоначално усядане извън тях, в открити селища, отнасяни към култура Черна вода III. Начинът на живот на движещите се човешки групи не е оставял достатъчно дебели и защитени културни пластове, които при обработката на почвата и ерозията през следващите хилядолетия явно са напълно унищожени. При това полуномадските групи са използвали вероятно предимно кожени и дървени съдове, а керамика – по изключение. Така че следи от тези „тъмни“ векове едва ли ще бъдат открити.

ЛИТЕРАТУРА

- Николова Л. (2001–2002). К археологии социальных изменений (по материалам позднего доисторического периода Балкан). *Stratum plus*, 2, 280–294.
- Николов В. (2008). *Укрепителна система: аналитично описание, датировка и контекст* (с. 277–296). В: Николов, В. (ред.). *Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005–2007 г.* София.
- Рангелов Б. (2009). Сеизмологични изследвания (с. 106–110). В: Николов, В., Петрова, В., Бъчваров, К. и др. *Провадия-Солницата: археологически разкопки и изследвания през 2008 г. Предварителен отчет*. София.
- Ivanova M. (2008). Dunkle Übergangszeit? Wandel und Kontinuität im (End)chalkolithikum an der Unteren Donau (pp. 163–190). В: *Варненският халколитен некропол и проблемите на праисторията на Югоизточна Европа. Acta Musei Varnaensis*, 6.
- Meyer D. (2008). *Der westpontische Raum am Ende der frühen Kupferzeit*. Langenweissbach.
- Nikolov V. (2002). Stratigraphie, Baureste und Periodisierung der Kulturschichten (pp. 7–13). In: *Karanovo, II. Die Ausgrabungen in O19* (Hrsg. S. Hiller u. V. Nikolov). Wien, Phoibos Verl.
- Parzinger H. (1998). Der nordpontischen Raum und das untere Donaugebiet in der späten Kupferzeit: das Ende des Kodzadermen-Gumelnita-Karanovo VI-Verbandes und die Cernavoda I-Kultur (pp. 123–134). In: *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe: Nomadenbewegungen*

- und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.).* München-Rahden/Westf.
- Todorova H. (1998). Probleme der Umwelt der prähistorischen Kulturen zwischen 7000 und 100 v. Chr. (pp. 65-70). In: *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe: Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000–500 v. Chr.).* München-Rahden/Westf.
- Todorova H. (2002). Chronologie, horizontale Stratigraphie und Befunde (pp. 35–52). In: H. Todorova (Hrsg.). *Durankulak, Bd. II, 1. Die prähistorischen Gräberfelder.* Sofia.
- Todorova H. (2007). Die paleoklimatische Entwicklung in VII – I Jt. vor Chr. (pp. 1-6). In: Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov G. (Eds.). *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory. In the steps of J. H. Gaul, 2.* Sofia.

NATURAL CATAclysms IN THE FIFTH MILLENNIUM BC AND THE COLLAPSE OF THE EARLIEST EUROPEAN CIVILIZATION

Abstract. The archaeological excavations at two tellsites, Karanovo near Nova Zagora and Provadia-Solnitsata near Provadia, have yielded remains suggesting that strong earthquakes had happened in both areas at the end of the first half of the fifth millennium BC. In the former case, that event led to the sinking of the tell at least seven or eight centimeters, and in the latter case, two stone fortifications were successively – five to eight decades one after another – destroyed. The reasons for the collapse of the earliest European civilization have been detailed in this paper, including in what is now Bulgaria, in the last quarter of the fifth millennium BC. The author argues that the end of the early farming culture in NE Bulgaria and Thrace was due to a relatively abrupt drought that resulted in the abandonment of the tells and the nomadization of the local communities.

Prof. Vassil Nikolov, ScD

✉ National Institute of Archaeology and Museum
Bulgarian Academy of Sciences
2, Saborna Str.
1000, Sofia, Bulgaria
E-mail: vassil.nikolov@abv.bg